

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ

Η ραγδαία εξέλιξη των επιστημών της ζωής και των τεχνολογικών εφαρμογών τους τα τελευταία χρόνια έχει θέσει επί τάπητος πολλά ερωτήματα ηθικής φύσεως, των οποίων η ταχύτητα εμφάνισης και εναλλαγής, μαζί με την κρισιμότητα και επιτακτικότητα τους, συνέβαλε στο να γίνουν αντιληπτά ως καινοφανή και πολύπλοκα. Στην κατηγορία αυτή ανήκουν προ πάντων ζητήματα των ηθικών προϋποθέσεων και των ορίων της βιοτεχνολογικής επέμβασης στα γονίδια ανθρώπων, ζώων ή φυτών για σκοπούς θεραπευτικούς ή ευγονικούς, γενικότερα ζητήματα περί του τί είναι επιτρεπτό και τί όχι στις βιοϊατρικές έρευνες και εφαρμογές κατά την αναζήτηση νέων τρόπων διάγνωσης, νέων θεραπευτικών μεθόδων και σκευασμάτων ή νέων τεχνικών της αναπαραγωγής ζώων και φυτών, ηθικά ζητήματα και ζητήματα επαγγελματικής δεοντολογίας σε σχέση με την τεχνικά συνεχώς εξελισσόμενη ιατρικά υποβοηθούμενη ανθρώπινη αναπαραγωγή, ζητήματα που αφορούν την εχεμύθεια και τη δέουσα προστασία απέναντι στα πρόσωπα που συμμετέχουν εθελοντικά σε ιατρικές ή άλλες συναφείς έρευνες, ζητήματα που

δημιουργούνται από τη συλλογή και φύλαξη βιολογικού υλικού σε βιοτράπεζες κ.ο.κ. Η αίσθηση αυτή του καινοφανούς ώθησε στη δημιουργία ενός νέου όρου για τη συνοπτική αναφορά στα ζητήματα αυτά: του όρου της βιοηθικής.

Γρήγορα ωστόσο έγινε σαφές ότι όλα τα επί μέρους ζητήματα που προαναφέραμε συνδέονται άμεσα και έχουν κοινή ρίζα, ή και διέπονται από κοινές αρχές, οι οποίες μάλιστα μας είναι ήδη οικείες από άλλα, κατά κανόνα ευρύτερα και πάντως γνωστά από παλαιότερα: ζητήματα του επιτρεπτού ή μη της άμβλωσης και της ευθανασίας, της εκ μέρους του κράτους λήψης μέτρων ελέγχου της αύξησης του πληθυσμού – ή πάλι ζητήματα που άπτονται της συμπεριφοράς των γιατρών προς τους ασθενείς, της χάραξης και άσκησης της δημόσιας πολιτικής σε σχέση με την υγεία και τη διατροφή, της προστασίας του περιβάλλοντος και άλλα συναφή. Έτσι η σημασία του όρου «βιοηθική» έγινε κοινή πεποίθηση ότι χρειάζεται να διευρυνθεί, με σκοπό να περιλάβει όλα τα επί μέρους πρακτικά ζητήματα στα οποία έχουν εφαρμογή αρχές που άπτονται της αξίας της ζωής, ανθρώπινης και μη.¹

¹ Για τον λόγο προφανώς αυτόν, η από 19 Οκτωβρίου 2005 Παγκόσμια Διακήρυξη για τη Βιοηθική και τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (Universal Declaration on Bioethics and Human Rights) του Οργανισμού Ηνωμένων Εθνών (μέσω της UNESCO) απέφυγε τελικά, παρά τις απόπειρες των αρχικών σχεδίων, να δώσει έναν ορισμό της βιοηθικής και προβλέπει απλώς στο άρθρο 1, εδάφιο 1: «Η παρούσα Διακήρυξη έχει ως αντικείμενο ηθικά ζητήματα που σχετίζονται με την

Μία σημαντική πτυχή αυτής της εξέλιξης, κατά την οποία παλαιά ερωτήματα αναδιατυπώθηκαν και παραδεδεγμένες αρχές επανεξετάστηκαν υπό το πρίσμα των νέων εφαρμογών τους, αφορά τους δημόσιους θεσμούς μας. Το ερώτημα που τέθηκε με ξεχωριστή ένταση είναι το ακόλουθο: *σε ό,τι σχετίζεται με τη βιοηθική ποιά είναι, σε μια εννοούμενη δημοκρατική πολιτεία, η ευθύνη του κρατικού νομοθέτη, που όλο και πιο συχνά καλείται γενικά να ρυθμίσει τέτοιου είδους ζητήματα – και κατ'επέκταση και του δικαστή που καλείται σε μεμονωμένες περιπτώσεις να τα κρίνει εφαρμόζοντας τις νομοθετικές ρυθμίσεις; Το ερώτημα αναλύεται σε πολλά μερικότερα: Τί σημαίνει και τί συνεπάγεται η δικαϊκή αντιμετώπιση των σχετικών θεμάτων, ποιά τα κριτήρια και οι αρχές που πρέπει να ακολουθούνται εντός του πλαισίου ενός δημοκρατικού πολιτεύματος, και ποιά πρέπει να είναι τα όρια της νομοθετικής παρέμβασης και της δικαστικής εφαρμογής της; Αρκεί, προκειμένου να δικαιολογηθεί η εξουσία του νομοθέτη και δευτερογενώς του δικαστή, το γεγονός και μόνο ότι κάποιои, επειδή διαθέτουν*

ιατρική, τις επιστήμες της ζωής και τις συναφείς τεχνολογίες κατά την εφαρμογή τους στον άνθρωπο, λαμβάνοντας υπ' όψιν τις κοινωνικές, νομικές και περιβαλλοντικές διαστάσεις τους». Η σκοπιά τής εδώ σειράς μαθημάτων είναι ακόμη ευρύτερη, καθώς αφορά την επέμβαση του νομοθέτη προς ρύθμιση θεμάτων επιστήμης, έρευνας και εφαρμογής, τεχνολογικής και άλλης, σε τομείς που εγείρουν ζητήματα ηθικής του ανθρώπινου βίου, αλλά και ζητήματα της ζωής άλλης από την ανθρώπινη (δηλαδή των φυτών και των ζώων) έστω και αν έως τώρα έχουμε συνηθίσει να τα βλέπουμε κυρίως ως περιβαλλοντικά.

όχι μόνο πολιτική εξουσία αλλά και θεσμική αρμοδιότητα, ιδίως μάλιστα εφόσον εκφράζουν την πλειοψηφία των πολιτών, εμφορούνται από τις συγκεκριμένες αντιλήψεις που τυχαίνει να επικρατούν μεταξύ των εκλογέων τους, ώστε να τις ενσωματώσουν στις ρυθμίσεις που θεσπίζουν; Δεδομένου ότι τα βιοηθικά ζητήματα είναι εξ ορισμού ηθικά, σε ποιό βαθμό ο ηθικός τους αυτός χαρακτήρας επηρεάζει και τη λειτουργία των θεσμών μας; Ποιά είναι η σημασία της θεσμικής ηθικής; Ισχύουν αδιαμεσολάβητα και στο θεσμικό επίπεδο οι γενικές ηθικές αρχές, ή μήπως αυτό διέπεται εν μέρει από άλλου είδους αρχές, μέσω των οποίων πρέπει να διυλιστούν και όσες αφορούν ευθέως την αξία της ζωής ώστε να αποκτήσουν και θεσμικό κύρος; Παρά την κάλυψη που παρέχει η αρχή της πλειοψηφίας, μήπως θα πρέπει να ληφθούν ιδιαίτερα υπ' όψιν και ορισμένες σοβαρές διαφωνίες που διαπιστώνονται στις κοινωνίες μας σε σχέση με βασικά ζητήματα της αξίας της ζωής;

Το κύριο ερώτημα, από το οποίο ξεκινήσαμε και το οποίο συνδέει όλα τα μερικότερα που προαναφέραμε, δεν μπορεί να απαντηθεί ευθέως και απροϋπόθετα. Προηγουμένως πρέπει να έχουν διαδοχικά αχθεί σε πέρας δύο βασικές αναλύσεις. *Πρώτον*, πρέπει να έχει διακριβωθεί τί είδους ηθικά προβλήματα είναι αυτά που στρέφονται γύρω από την αξία της ζωής, τα οποία γεννώνται στο πεδίο της βιοηθικής, με την ευρεία σημασία του όρου που υιοθετήσαμε αμέσως πριν. Η ανάλυση αυτή ξεπερνά τον ορίζοντα της εδώ θεματολογίας, αποτελώντας αντικείμενο ξεχωριστής έρευνας και διδασκαλίας. Παρ' όλα αυτά, επειδή το ζήτημα είναι καίριο για τα ερωτήματά μας και δεν διαχωρίζεται

εντελώς από αυτά, δεν μπορούμε να το αντιπαρέλθουμε, έστω και αν είμαστε υποχρεωμένοι να αρκестούμε σε μια σύντομη επισκόπηση των κύριων ηθικών παραμέτρων που εμπλέκονται στο ζήτημα της αξίας της ζωής (κατωτ. υπό V).

Δεύτερον, πρέπει όμως επίσης να εξετάσουμε ορισμένα γενικότερα ζητήματα της φιλοσοφίας του δικαίου, της πολιτικής φιλοσοφίας και της ηθικής φιλοσοφίας, εντοπίζοντας τις αρχές εκείνες –όπως θα δούμε: αρχές ηθικές– που διέπουν τους αντίστοιχους τομείς, για τις οποίες εικάζουμε εκ προοιμίου ότι θα πρέπει να συσχετισθούν με το ζήτημα της αξίας της ζωής. Και εδώ ο ειδικότερος προσανατολισμός του ενδιαφέροντός μας επιβάλλει τη συνοπτικότητα της παρουσιάσής μας. Αυτό που μας ενδιαφέρει είναι να αντιληφθούμε ποιές αρχές διέπουν τη λειτουργία θεσμών εντός ενός δημοκρατικού και δικαιοκρατικού πολιτεύματος, όχι γενικά και σε όλο το εύρος της εφαρμογής τους, αλλά ειδικά σε σχέση με το έργο του δημοκρατικού νομοθέτη και του ανεξάρτητου δικαστή που θα κληθεί να εφαρμόσει τις ρυθμίσεις εκείνες που άπτονται της βιοηθικής.

Όπως γενικά στη φιλοσοφία, έτσι ειδικότερα και σε σχέση με τα ζητήματα που μας απασχολούν εδώ, στην αντίστοιχη ακαδημαϊκή συζήτηση αλλά και στους κόλπους της λιγότερο ή περισσότερο ενημερωμένης και ευαισθητοποιημένης κοινής γνώμης δεν επικρατεί ομοφωνία. Τόσο στις γενικές φιλοσοφικές συζητήσεις όσο και στις συζητήσεις στον χώρο του δικαίου, της πολιτικής και της κοινωνίας των πολιτών, αλλά και μεταξύ των επιστημόνων, απαντούν πολλές διαφωνίες. Φροντίδα μας θα είναι πρώτιστα να δώσουμε μια εικόνα

των διαφόρων θεωριών χωρίς να προσπαθήσουμε να διατυπώσουμε τελικές επ' αυτών θέσεις, και μάλιστα παρουσιάζοντάς τες ως δεδομένες εκ των προτέρων ή αυτονόητες. Αυτό όμως δεν μας εμποδίζει να διατυπώσουμε κάποια επιχειρήματα και να προβάλουμε κάποιες αρχές που, χωρίς να προσφέρουν έτοιμες λύσεις, πάντως προδιαγράφουν την κατεύθυνση προς την οποία νομίζουμε ότι πρέπει να κινηθεί η απάντηση. Άλλωστε γενικά η φιλοσοφία, και περισσότερο ακόμη η ηθική φιλοσοφία, όταν παίρνει τον εαυτό της στα σοβαρά —και αυτό για την τελευταία σημαίνει κυρίως: όταν αποφεύγει να γίνεται διδακτική—, δεν έχει ως έργο της να δίνει οριστικές και μονοσήμαντες απαντήσεις σε τέτοιου είδους βαθιά εριζώμενα ερωτήματα. Η τάξη που προσπαθεί να εισαγάγει στον τρόπο που τα προσεγγίζουμε, και η πειθαρχία του νου την οποία μας υποχρεώνει, επί ποινη απωλείας της αξιοπιστίας μας, να ακολουθήσουμε, αφήνουν παρ' όλα αυτά τις πειστικότερες απαντήσεις να αναδύονται συχνά σχεδόν αβίαστα, ή πάντως κάνουν πολλές εδώ κι εκεί δημοφιλείς απόψεις να χάνουν ξαφνικά τα ερείσματά τους.

Τα γενικότερα αυτά ζητήματα είναι συνοπτικά τα ακόλουθα.

(α) Από τον χώρο της φιλοσοφίας του δικαίου μάς ενδιαφέρει ιδιαίτερα το ζήτημα των σχέσεων δικαίου και ηθικής (κατωτ. υπό II), ζήτημα που συνδέεται άμεσα με εκείνο της λειτουργίας (ή, όπως λέγεται συχνά, του σκοπού) του δικαίου. Το ζήτημα αυτό πρέπει να τεθεί πρώτο, γιατί διαφορετικά δεν θα γίνει πλήρως αντιληπτό στη συνέχεια τί σημαίνουν οι επεμβάσεις του νομοθέτη και του δικαστή όταν ρυθμίζουν, γενικά ή σε

μεμονωμένες περιπτώσεις, ζητήματα που άπτονται της βιοηθικής. Όπως θα διαπιστώσουμε, το ζήτημα διχάζει τους φιλοσόφους του δικαίου ανήκοντας στα πιο αμφισβητούμενα. Αν και εύκολα παρατηρούμε εμπειρικά ότι οι δικαϊκές ρυθμίσεις αντανακλούν συνήθως κάποιες βασικές ηθικές εκτιμήσεις, ιδίως μάλιστα, αν και όχι πάντοτε, τις εκάστοτε κοινωνικά επικρατούσες, αμφισβητείται ζωνηρά αν κάτι τέτοιο συμβαίνει αναγκαία ή απλώς περιστασιακά και λίγο-πολύ τυχαία, όπως υποστηρίζουν για παράδειγμα όσοι ασπάζονται τη διαδεδομένη άποψη ότι το δίκαιο είναι θέμα ισχύος και επιβολής και όχι ηθικής ορθότητας· κατά την άποψη αυτή, η νομοθετική επικύρωση των τρεχουσών ηθικών αντιλήψεων βοηθάει τους νόμους να γίνονται πιο εύκολα αποδεκτοί, δεν είναι όμως απαραίτητο συστατικό στοιχείο του δικαίου, αφού υπάρχουν και άλλοι τρόποι επιβολής της πολιτικής εξουσίας όταν ασκείται μέσω της θέσπισης νόμων, οι οποίοι χαρακτηρίζονται από το ότι είναι εξαναγκαστοί και η τήρησή τους εξασφαλίζεται, αν χρειαστεί, με την επιβολή κυρώσεων.² Το ζήτημα των σχέσεων δικαίου και ηθικής δεν ενδιαφέρει όμως μόνο προκειμένου να αντιληφθούμε τί είναι

² Ο νομοθέτης, εκτός από την πειθώ (που επιτυγχάνεται, μεταξὺ άλλων, με τη σύμπλευση προς τις τρέχουσες ηθικές αντιλήψεις, αλλά βεβαίως κυρίως με την πρόκληση δημόσιου διαλόγου και ανταλλαγής επιχειρημάτων μεταξύ των πολιτών), μπορεί να προσφύγει στην απειλή του εξαναγκασμού ώστε να πετύχει τη συμμόρφωση στις επιταγές του, όπως πρώτος επισήμανε στους *Νόμους* ο Πλάτων: «ἐξὸν δυοῖν χρῆσθαι πρὸς τὰς νομοθεσίας, ποιθοῖ καὶ βίαν» (722 b).

το δίκαιο και ποιά η λειτουργία του. Ενδιαφέρει επίσης και κατά την εφαρμογή του δικαίου. Όταν ο δικαστής ερμηνεύει τον νόμο με σκοπό να τον εφαρμόσει σε μια συγκεκριμένη περίπτωση, ερωτάται αν το έργο του έχει χαρακτηρήρα απλώς διαπιστωτικό (περιλαμβάνοντας αφ' ενός την ανεύρεση του αρμόζοντος νόμου μέσα στο σύνολο της νομοθεσίας και αφ' ετέρου τη διακρίβωση του ρυθμιστικού περιεχομένου του). Πολλοί ισχυρίστηκαν κατά καιρούς αυτό ακριβώς. Ο αντίλογος είναι ότι το έργο του δικαστή ενέχει εξ αρχής και στοιχεία ευθέως κανονιστικά (normative) ή, όπως προτιμούν άλλοι, αξιολογικά, που εμπλέκονται, αν μη τι άλλο, σε αυτό που εκείνος κάνει κατ' ανάγκη όταν διερωτάται ποιός νόμος είναι ο «αρμόζων» στην κρινόμενη περίπτωση, αν η περίπτωση αυτή φαίνεται εύλογο να «εμπίπτει» στη νομοθετική ρύθμιση και τις αξιολογήσεις του νομοθέτη ή όχι, και, περαιτέρω, ποιό είναι το ακριβές κανονιστικό περιεχόμενο του νόμου ιδίως όταν, όπως συχνότατα συμβαίνει, υπάρχουν περισσότερες από μία εκδοχές ερμηνείας του.

(β) Από τον χώρο της πολιτικής φιλοσοφίας μάς ενδιαφέρει άμεσα το ζήτημα της νομοθετικής εξουσίας και της νομοθετικής πολιτικής και των αρχών που διέπουν τον τρόπο άσκησής τους (κατωτ. υπό III). Το ζήτημα συνδέεται με την εξέταση της κρατικής εξουσίας γενικά και ιδίως της αυθεντίας που πρέπει αυτή να διαθέτει ώστε να εξασφαλίζει τη συμμόρφωση των πολιτών στις αποφάσεις της. Αρκεί απλώς η κατ' αποτέλεσμα συμμόρφωση, όποια και να είναι τα κίνητρα των πολιτών, ακόμη και μόνος ο φόβος του εξαναγκασμού, ή μήπως μία δημοκρατική τουλάχιστον πολιτεία

πρέπει ως έναν βαθμό να ενδιαφέρεται και για τους λόγους που έχουν ή μπορούν να έχουν οι πολίτες ώστε να σέβονται τους κοινούς τους νόμους; Κεντρική είναι εδώ η έννοια της πολιτικής νομιμοποίησης³ και ζητούμενο οι προϋποθέσεις υπό τις οποίες αυτή εξασφαλίζεται σε μια δημοκρατική πολιτεία. Έχει κάποια σημασία για τη νομιμοποίηση της νομοθετικής πολιτικής και των αποφάσεων μέσω των οποίων ασκείται, πέρα από τον κατά πλειοψηφία σχηματισμό τους, το ηθικό ποιόν του περιεχομένου τους, δηλαδή η θέσπιση δίκαιων (ή κατά κάποιον άλλο τρόπο ηθικά ορθών ή έστω αποδεκτών) ρυθμίσεων; Και, από την άλλη πλευρά, εφόσον η άσκηση της πολιτικής εξουσίας είναι νομιμοποιημένη, υπάρχει κάποιος ηθικός λόγος και ένα αντίστοιχο ηθικό καθήκον συμμόρφωσης στις αποφάσεις της, ίσως πέρα και πάνω από το ποιόν των αποφάσεων;

(γ) Από τον χώρο της ηθικής φιλοσοφίας σε σχέση με τα βιοηθικά ζητήματα μας ενδιαφέρουν πρωταρχικά τα γενικά ζητήματα της σημασίας και του χαρακτήρα των ηθικών αρχών, η καθεμία από τις οποίες ενδέχεται να προσιδιάζει σε ιδιαίτερους τομείς του ηθικού πεδίου, διερεύνηση που θα προλειάνει το έδαφος για την εξέταση της σχέσης των ζητημάτων της αξίας της ζωής με εκείνα της θεσμικής ηθικής. Ένα ιδιαίτερα κρίσιμο πρόβλημα είναι αυτό του κύρους και της

³ Jean-Jacques Rousseau, *Du contrat social*, Livre premier, Chapitre III: «la force ne fait pas droit, et [...] on n'est obligé d'obéir qu'aux puissances légitimes» (δηλαδή: «δεν είναι η δύναμη που κάνει το δίκαιο και [...] δεν έχουμε καθήκον υπακοής παρά στις νομιμοποιημένες εξουσίες»).

αντικειμενικότητας των ηθικών αρχών και κρίσεων, εφόσον μεταξύ των πολιτών παρατηρούνται ηθικές διαφωνίες ακόμη και επί των βασικότερων ζητημάτων που αφορούν τη ρύθμιση της ατομικής και συλλογικής ζωής μας. Ποιές είναι οι επιπτώσεις που οι διαφωνίες αυτές, ιδίως όσες σχετίζονται με την αξία της ζωής, έχουν στη δημοκρατική θέσπιση των νόμων αλλά και στη δικαστική εφαρμογή τους, στην περίπτωση που θα αποδεικνυόταν ότι, τόσο κατά τη θέση όσο και κατά την εφαρμογή του δικαίου, ορισμένου είδους ηθικές εκτιμήσεις διαθέτουν ειδικό βάρος και σπουδαιότητα; Κλονίζει άραγε η ύπαρξη τέτοιων σοβαρών διαφωνιών το κύρος της ηθικής, γενικότερα ή ειδικά της ηθικής των θεσμών μας; Συναφώς πρέπει να αναρωτηθούμε μήπως οι παρατηρούμενες ηθικές διαφωνίες δεν έχουν σε ολόκληρο το φάσμα των ηθικών προβλημάτων την ίδια βαρύτητα, ή και δραματικότητα, αλλά ακολουθούν ορισμένες διαφοροποιήσεις εντός της ηθικής, από τη στιγμή μάλιστα που υποστηρίζεται από πολλές πλευρές ότι ο χώρος της ηθικής δεν είναι απόλυτα ενιαίος (κατωτ. υπό IV) και ότι οι ηθικές διαφωνίες και οι αποκλίνουσες ηθικές κρίσεις έχουν μεγαλύτερο βάθος και πρέπει να λαμβάνονται σοβαρότερα υπ' όψιν εκεί όπου το ζητούμενο είναι οι επί μέρους αξίες του βίου, ατομικού ή και συλλογικού, και μικρότερο ή πάντως διαφορετικό βάρος εκεί όπου επιδίωξη είναι η εύρεση των κανόνων της ορθής (δίκαιης) διαμόρφωσης της κοινωνικής συμβίωσης και των συμπεριφορών του καθενός μας απέναντι στους άλλους.

Οι τρεις αυτές ενότητες ζητημάτων δεν είναι ανεξάρτητες η μία από την άλλη. Αντίθετα, υπάρχουν

διασυνδέσεις και αλληλεπιδράσεις, ίσως και επικαλύψεις μεταξύ κάποιων τουλάχιστον θεμάτων ή σημείων από τις τρεις, οπότε οι τυχόν θέσεις που θα υιοθετηθούν δεν επιτρέπεται να έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους, αντίθετα οφείλουν να εμφανίζουν συνοχή και συνέπεια, κάτι που πρέπει να χαρακτηρίζει τόσο την ηθική συνολικά όσο και τη λειτουργία των θεσμών μας. Ας αναλογιστούμε λ.χ. ότι, ενώ η βασικότερη μέριμνα του νομοθέτη είναι να θέτει σε ισχύ νομιμοποιημένες ρυθμίσεις ώστε δικαιολογημένα να απαιτεί και συνήθως και να επιτυγχάνει συμμόρφωση προς αυτές (ζήτημα πολιτικής φιλοσοφίας), ταυτόχρονα οι αποφάσεις του συνιστούν κατά κάποιον τρόπο, από τη στιγμή που καλείται όχι μόνο να τηρήσει ορισμένα συνταγματικά επιβαλλόμενα όρια αλλά και να εξειδικεύσει συγκεκριμένες συνταγματικές επιταγές, επίσης πράξεις ερμηνείας και εφαρμογής του Συντάγματος, που πρέπει να ακολουθούν ορισμένους μεθοδολογικούς κανόνες σε αρμονία και προς τη φύση του δικαίου (ζήτημα φιλοσοφίας του δικαίου). Αλλά και γενικότερα ο τρόπος ερμηνείας όλων των ρυθμίσεων του ισχύοντος δικαίου, και όχι μόνο των συνταγματικών, δεν μπορεί να μην έχει την παραμικρή αναφορά στους λόγους που αναδεικνύουν το ηθικό ποιόν και την πολιτική αξία των νομοθετικών ρυθμίσεων. Πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας ότι πράξη ερμηνείας και εφαρμογής ιδίως του Συντάγματος, λόγω του γεγονότος ότι σε αυτό διακηρύσσονται οι βασικές αρχές που διέπουν ολόκληρο το θεσμικό μας σύστημα και συνάμα κατοχυρώνονται τα θεμελιώδη δικαιώματα των πολιτών, εγείρει προβλήματα ανεύρεσης και συσχέτισης των διατρεχουσών το Σύνταγμα αρχών

και των προστατευόμενων από αυτό αγαθών· και αυτό απαιτεί τον αναστοχασμό πάνω στο τί σημαίνει γενικά το Σύνταγμα –και τί αξία έχει η τήρησή του– για τον καθένα από εμάς στην ατομική ζωή του όσο και για την πολιτική μας κοινότητα και τις αρχές πάνω στις οποίες αυτή συγκροτείται (ζητήματα όχι μόνο της φιλοσοφίας του δικαίου αλλά και της ηθικής και πολιτικής φιλοσοφίας). Και βέβαια οι συνταγματικές αρχές –και όλες οι κρίσιμες ηθικοπολιτικές αρχές, είτε έχουν βρει ρητή συνταγματική έκφραση είτε όχι– στηρίζουν κανονιστικά την έννομη τάξη στο σύνολό της, από τα μεγαλύτερα έως τα μικρότερα σημεία της. Οι περιορισμένες αυτές παρατηρήσεις αρκούν, όπως ελπίζουμε, ώστε να τεκμηριώσουν την αλληλεξάρτηση φιλοσοφίας του δικαίου, πολιτικής φιλοσοφίας και ηθικής φιλοσοφίας,⁴ από την εξέταση της οποίας θα προετοιμαστεί το έδαφος ώστε στη συνέχεια να επιληφθούμε ευθέως του βασικού ερωτήματος –ερωτήματος που αφορά σε τελευταία ανάλυση τη σχέση της βιοηθικής προς τη θεσμική ηθική– το οποίο αποτελεί τον άξονα του όλου εγχειρήματός μας (κατωτ. υπό VI).

⁴ Σαφές είναι λοιπόν από την αρχή η αντίθεσή μας προς τη θεωρία εκείνη (που είναι, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ο νομικός θετικισμός) η οποία υποστηρίζει την ανεξαρτησία της φιλοσοφίας του δικαίου από την ηθική και πολιτική φιλοσοφία.